

EMLÉKÁLLÍTÁS ÉS FELEJTÉS. A „MÁLENKIJ ROBOT” EMLÉKEZETE A SZATMÁRI SVÁBOKNÁL

Levente SZILÁGYI

Abstract: *Commemorative practices and oblivion mechanism. The memory of the deportations of the Satu Mare Swabians) In 1945, a series of violent events took place, bringing the greatest individual and collective trauma in the history of the Satu Mare Swabians. The paper presents the various communication situations in which deportation narratives were drafted and transmitted. I wanted to reveal all the channels in which the commemoration of the deportations (both private and public) took/take place, paying special attention to changes in commemoration forms, as historical phenomena, and also making a comparison between the approaches in the Swabian villages from Romania and Hungary. In commemorating practices of the deportations I distinguished four levels: individual memory, memory of generations, communicative memory and collective memory, all four having different functions and contexts. Keywords: Satu Mare Swabians, Forced labor of Hungarians in the Soviet Union, collective memory, cultural memory.*

Rezumat: În anul 1945 a avut loc un șir de evenimente violente care a adus cu sine cea mai mare traumă individuală și colectivă din istoria șvabilor sătmăreni. Lucrarea prezintă diferitele situații de comunicare în care narativele legate de deportare au fost redactate și transmise. Am vrut să dezvăluim toate canalele în care comemorarea deportărilor (atât cea privată, cât și cea publică) s-a desfășurat/se desfășoară, acordând o atenție specială modificărilor formelor de comemorare ca fenomen istoric și făcând o comparație între abordările din satele șvăbești din România și cele din Ungaria. În studiile despre practicile de comemorare culturală, societatea este definită ca o comunitate comemorativă. Individul câștigă memoriile prin procesul de socializare, astfel devine membru cu drepturi depline al societății. În acest sens, până la sfârșitul perioadei socialiste, comunitatea șvabilor sătmăreni nu era una comemorativă, deoarece tăcerea colectivă cauzată de teama și grija cauzată de evenimentele de la mijlocul secolului trecut, a împiedicat transferul de cunoștințe între generații, cunoștințe conținute de narativele biografice. După schimbarea regimului, fiind lăsate în urmă teama colectivă și amenințările reale sau presupuse din partea puterii politice, narativele deportărilor parcă au explodat. Astfel, memoria deportărilor a ajuns să fie un component de bază în identitatea șvabilor sătmăreni. În foarte scurt timp după schimbarea politică, comunitățile șvăbești au început domesticarea istoriei – când istoria locală localizează istoria națională, iar istoria națională legitimează istoria locală – prin ridicarea diferitelor monumente de comemorare în spațiile simbolice ale localităților. Azi

Emlékállítás és felejtés. A „málenkij robot” emlékezete a szatmári sváboknál

în ficare sat șvăbesc putem găsi cel puțin o placă comemorativă, dar putem și asista la evenimente de memorie culturală.

În comemorarea deportărilor am distins patru niveluri: memoria individuală, memoria de generație, memoria comunicativă și memoria colectivă, toate cele patru având funcții și contexte diferite.

Reacția imediată a șvabilor sătmăreni vis-a-vis de deportări era cea a non-amințirii, respectiv renunțarea la factori decisivi ai identității, precum limba și etnicitatea. Asimilarea voluntară datorată experiențelor trăite după război a accelerat un proces aflat deja în curs de desfășurare astfel încât aceasta s-a finalizat înainte de schimbarea de generație. Ca urmare a tăcerii deportaților, memoria deportărilor a trecut în mod extrem de rapid din memoria comunicativă în memoria colectivă. Timp de 20 de ani, cele două forme au funcționat chiar paralel. În mod firesc, majoritatea narativelor despre deportare s-au format ca urmare a evenimentelor de comemorare. În satele din România exigența pentru organizarea evenimentelor de comemorare a apărut mult mai devreme decât în satele din Ungaria, unde au urmat modelele întâlnite în România.

1945 januárjában került sor arra az erőszakos állami beavatkozásra, amely szatmári sváb közösségek történetében a legnagyobb hatású társadalmi és személyes traumát eredményezte. A német származású felnőtt lakosság Szovjetunióba történő deportálása óriási veszteségeket eredményezett. Az olykor öt-hat évig tartó fogságot sokan nem éltek túl. A kényszermunka során átélt megaláztatások, az embertelen körülmények, a túlélésért folytatott harc, a helytállás a lokális történelem legfontosabb elemeivé váltak. A deportálás során az akció végrehajtói itt is figyelmen kívül hagyták az etnikai identitás egyéni preferenciáit, mind a magyar, mind a német érzelműeket elszállították. A deportálás és annak etnikai alapja mindkét település lakosainak identitására rányomta a bélyegét.

Tanulmányomban az 1945 januárjában végrehajtott deportálásokat, illetve az erre vonatkozó lokális emlékezést és megemlékezési alakzatokat, valamint az emlékezés formáit vizsgálom a szatmári sváb településeken, különös tekintettel a magyarországi és romániai gyakorlatok közötti kapcsolatokra illetve eltérésekre. Fontos kérdésnek tartom, hogy a második világháborút követően, a németység sorsát érintő következmények kontextusában, hogyan alakult e csoport identitása, milyen stratégiákat választottak, milyen kényszerítő erők hatottak rájuk, továbbá milyen módon dolgozták fel közösségként a deportálásokat. Úgy vélem ugyanis, hogy az 1945. január 3-án elszenvedett elhurcolás, illetve később a kitelepítés fenyegetése közvetlen módon befolyásolta identitástudatukat és etnikai szocializációs stratégiáikat. A kutatás egyik legizgalmasabb kérdése az volt számomra, hogy e települések lakói hogyan viszonyulnak ma a hetven évvel ezelőtti eseményekhez. Előzetes tudásom szerint ugyanis a sváb-német mozgalmak megindulása a rendszerváltást követően – többek közt – éppen az évente megrendezésre kerülő deportálttalálkozókhöz kapcsolódtak. Célom volt továbbá, hogy a trianoni határ által elválasztott szatmári sváb közösségekben lezajló identitásfolyamatokat összehasonlítsam. Feltételeztem, hogy az eltérő államiság eltérő stratégiákat és gyakorlatokat eredményezett.

A kutatás során leginkább a hagyományos néprajzi módszerekre hagyatkoztam, a terepmunkára, ezen belül az interjúkészítésre vagy a résztvevő megfigyelésre – a deportált megemlékezéseken. A kutatás során felhalmozott információk legnagyobb hányadát a terepen elvégzett interjúknak köszönhetem. Az interjúkészítésnek több változatát is alkalmaztam a hétköznapi beszélgetéstől a félig strukturált interjún át a mélyinterjúig. A deportált történetek egyik része az egyéni életpályához, személyes tapasztalatokhoz kötődik, míg a többi a lokális történelem eseményeiről közvetít szubjektív módon. A történetek változatossága és nagy szá-

ma nemcsak azt jelzi, hogy a deportálásokra való emlékezés mélyen beivódott a lokális társadalom mindennapjaiba, hanem – és főként – azt, hogy a deportálásról való beszéd, a deportálással kapcsolatos történetek forgalmazása, azaz a kollektív tudás átadása, mint szocializációs aktus bizonyos csoporton belül általános és elfogadott volt. A deportálást érintő kérdéseim minden esetben, minden személynél azonnali emlékezési attitűdöt generáltak, mindenkinek volt/van saját vagy hallott története az elhurcolásokról.

Keszeg Vilmos nyomán az emlékezést olyan narratív tevékenységnek tartom, mely „az individuális státusokat, lokális közösségek szerkezetét, a közösségek interetnikus és egyéb szociális viszonyait és kapcsolatait, átfogóan az egyénnek egy szociális térhez való viszonyulását magyarázza és legitimálja”. A deportálás narratívájának a megismeréséhez a deportáláshoz kapcsolódó narratívumokon át vezetett a vizsgálódás útja. Ezzel a fogalmi különbségtétellel Keszeg Vilmos terminológiai megkülönböztetéséhez szeretnék társulni. „A narratívum terminussal a konkrét – egyszerű vagy komplex, rövid vagy hosszú, orális, írott vagy képi megjelenítésű – történetet, elbeszélést nevezzük meg. A narratíva ezzel szemben a konkrét történetek, elbeszélések, valamint általában az emberi létezés integráló, egy korszakban, egy kultúrában, egy mentalitásban megragadható kerete, kontextusa.. A deportálás narratívájának főlvázolása ma már egyszerű feladatnak tűnhet, hiszen a rendszerváltást követően rengeteg tanulmány, kiadvány, dokumentumkötet, forrásközlés, illetve film, vagy szépirodalmi feldolgozása jelent meg a magyarországi németek meghurcoltatásáról. Az ezredforduló tájékán sorra jelentek meg szatmári sváb településmonográfiák is, ezekben a deportálásoknak rendszerint külön fejezetet szenteltek. Tüzetesebben megvizsgálva e deportálás narratívumokat azonban azt láthatjuk, hogy a megemlékező társadalom számára is aktualitással, jelentéssel bíró módon fogalmazódtak. Az értelmezés és a beemelt történetek szelekciójának eredendően kényszerű szubjektivitása mellett ezekben a kötetekben a deportálás diskurzusát az öngazolás igénye is mélyen átjárja. Elsődlegesen olyan olvasóknak íródtak, akik maguk is részesei voltak az eseményeknek, vagy az emlékezetközösség tagjaként részletesebb tudás birtokosai, vagyis e szövegek döntően az emlékezés segítésének szándékával születtek. Ma viszont, amikor már csak néhány élő emlékezője van az eseményeknek településenként, ezen írások a múltnak egy rögzült változatát, a hagyományt hordozzák.

A deportálásokra való emlékezés formái

Az emlékezetkutatás a társadalmat emlékezetközösségként definiálja. Jan Assmann szerint az emlékekre az egyén a szocializálódása során, kommunikációs folyamatokon keresztül tesz szert, így válik a közösség tagjává. Ebben az értelemben a szatmári svábokat eredendően nem tekinthetjük emlékezetközösségnek, mert a félelem és féltés által generált hallgatás megakadályozta a biografikus narratívumok generációk közötti közvetlen átadását. A rendszerváltást követően azonban azzá váltak. A deportálásokról szóló történetek a politikai rendszer felől érkező vélt és valós nyomás alól kiszabadulva szinte robbanásszerűen kerültek elő. Olyannyira, hogy az újratermelő sváb identitás egyik alapalakzatává vált. Vállajon például, a 2006-ban induló megemlékezésekkel kezdődően látványosan megindult a történelem háziasítása, a deportálási emlékművet további szobrok és emlékművek követték. A vállalji templom mellett kialakított emlékparkban ma öt emlékmű, illetve szobor áll, ezek közül négy a sváb identitásnak – betelepedési emlékmű, Láng Gyula templomépítő mellszobra, a deportált emlékmű és az „Ulmer Schachtel” makettje –, egy pedig a trianoni határ meghúzásakor Vállaj és Mérk Magyarországon tartásában kulcsszerepet játszó Becsky Sándornak állít emléket. Mérken a római katolikus templom mögött álló művelődési ház falán helyezték el az elhurcoltak neveit felsoroló emléktáblát, de valamennyi sváb településen áll legalább egy emlékmű vagy emléktábla.

A megemlékezési szertartások számának növekedésével, illetve a deportáltak számának

csökkenésével a deportálásra vonatkozó tudás a kommunikatív emlékezetből, mely mindig is inkább nemzedéki emlékezet volt, mára végérvényesen áttevődött a kollektív emlékezetbe. Az emlékezetnek pedig helyszínekre van szüksége, ezt az igényt elégítik ki az emlékművek, szobrok és emléktáblák. A két sváb falu esetében pedig különösen fontosak az emlékezetnek ezen helyei, hiszen nem az emlékezet egyszerű átköltözéséről beszélhetünk velük kapcsolatban, ezek a sváb múlt és identitás elsődleges szimbólumai. Nemcsak helyei az emlékezetnek, hanem tanúságtevői egy közösségnek, az emlékezet előállításának és megjelenítésének a monumentumai, hiszen immáron mindenki számára hozzáférhető nyilvános térben találhatóak, és ezeket szimbolikus jelentéstartalommal rendszeresen használják is.

A deportálásokra való emlékezésben négy különböző szintet különböztetek meg: az egyéni emlékezést, a generációs emlékezetet, a kommunikatív emlékezetet és a kollektív emlékezetet, melyek funkcionálisan különülnek el.

Az egyéni emlékezést a kollektív emlékezet szervezési igényével szemben spontán folyamatként szokták értelmezni, amelyben az események felidézése rendszertelenül, esetlegesen történik. Kutatásom során azonban több olyan emlékezési szituációval is találkoztam, amelyben a deportáltak az emlékezést akaratlagosan, szándékosan idézték elő. Ezek az emlékezési szituációk a személyes vallásgyakorlás mintái szerint szerveződtek, és az imádságok regisztere felé hajlanak. A különböző módszerekkel sokszorosított és terjesztett lágerversek olvasását, újraolvasását az emlékezés igénye vezérelte.

A: – Mikor én ezt kaptam, akkor még éltek [a szerző – Sz. L.]. Hazajövetelünk után vagy négy évre. Velük már nem találkoztam, a szülőktől kaptuk.

K: – Tehát ezt nem most tetszett kapni, amikor a megemlékezések voltak?

A: – Nem. Hát ezt én is továbbadtam, és így lett fénymásolva.

K: – Sokszor olvasta A. néni a verset?

A: – Sokszor, nagyon sokszor, és mindig sírtam mellette, mert tudom, hogy hol vótunk, meg azt is tudom, hogy hogy bántak velünk.

(Sz. A. [1927–], Vállaj)

Az azonban, hogy a nyilvános térben semmi nem jelent meg a málenkij robotról, nem jelentette azt, hogy társadalmi amnéziáról kellene beszélnünk, hiszen a nem nyilvános térben – a családban, a rokonsági rendszerben, a baráti körben vagy akár a szomszédságban – a deportálás narratívumai folyamatosan jelen voltak. A termelői Addig míg újra tudtak termelődni ezek a történetek, addig Ennek speciális formáját jelentik a deportáltnaplók, valamint a deportált-folklóralkotások, főként versek. Hazatérésüket követően a deportáltak ezeket különféle módon sokszorosították és terjesztették, fokozatosan az emlékezés eszközeivé váltak. A beszélés, mint cselekvés megalkotja saját társadalmi környezetét, amelyben a választott narratív stratégia által a mesélő egyén egyrésztől összhangba hozhatja saját életét a közösség többi tagjával, másrésztől az elmesélt történeten keresztül jelentéseket rendel a megélt történethez, és ezeket a jelentéseket közvetíti a környezete felé. A mesélésnek szerves része a hallgatás, egészen pontosan az elhallgatás vagy nem emlékezés. Ez utóbbi terminus jobban kihangsúlyozza a felejtés folyamatának aktív voltát. A felejtés, elhallgatás is kulturális viselkedés, a múlttól való reprezentáció használatának szándékos mellőzését jelenti. Minden korszak, minden társadalom rendelkezik egy repertóriummal, amely az elhallgatott történeteket tartalmazza. Az el nem mesélt történetekkel egyrésztől közösséget vállalnak a titok ismerőivel, másrésztől kizárják, vagy éppenséggel megóvják a titoktól elzárt személyeket. A rendszerváltásig főként ez utóbbi narratív stratégia dominált a deportálásokkal kapcsolatban a szatmári sváb falvakban. Az elhallgatott történetekre jellemző, hogy egyszerre jelenik meg bennük az elhallgatásra és a kimo-

ndásra való belső és külső ösztönzés. A deportált személyek a személyesen és közösen megélt traumák feldolgozásának kényszerétől hajtva saját családi körükben, saját korosztályukon belül folyamatosan fenntartották a deportálásra való emlékezést. Ugyanakkor ezt nem terjesztették ki a fiatalabb generációkra is. Biró A. Zoltán a „beszéléstől való félelem korszakának” nevezte a kommunista időszakot. A sokszorosan megfélemlített szatmári svábok több módszerrel is igyekeztek megvédeni az őket követő generációt. Még a családon belül sem meséltek a szovjet munkatáborokban átélt borzalmakról, a deportáltak leszármazottai egybehangzóan állították, hogy részleteket csak felnőtt korukban meséltek nekik szüleik. Egy másik alkalmazott módszer – a deportálásról egymás között svábul beszéltek – egyszerre táplálkozott a beszélők további retorzióktól való félelméből, illetve a gyerekeik iránti féltésből. A kommunista hatalom hallgatásra kényszerítő nyomása a kommunikatív emlékezetben látszólagos társadalmi amnéziát idézett elő. A lokális múlt társadalmi konstrukciójában fontosabbá vált a különböző események kiszűrése, mint azok felidézése. A német-sváb identitás, a sváb nyelv, a deportálásokról, a kitelepítésekről való beszéd a szervezett felejtéssel leírható rejtett tudás halmazába került. A kommunikatív emlékezetet a deportáltak társadalma saját maga cenzúrázta. Az amnézia látszólagossága abból adódik, hogy bár vertikálisan a generációk között nem vagy csak alig zajlott kommunikáció, horizontálisan a saját korosztályon belül viszont nagyon is.

Egy vállalji deportált a vele készített interjúban úgy emlékezett vissza, hogy gyerekeinek is, és unokáinak is sokat mesélt a Szovjetunióban megélt dolgokról, a deportálás körülményeiről. A fiával készített interjú erősen árnyalja azt a képet, amelyet édesanyja a deportálásról szóló családon belüli beszélgetésekkel kapcsolatban bemutatott. Visszaemlékezése szerint gyerekkorukban csak nagyon keveset meséltek nekik a szülők – az édesapja hadifogoly volt – a deportálásról, illetve a fogságról. A deportálással kapcsolatos visszaemlékezések részletesebbé válása szerinte csak azután következett be, miután édesanyját, jóval a rendszerváltás után, többen is megkeresték – újságírók, kutatók, egyetemisták –, és interjúkat készítettek vele. Véleményem szerint a deportálásról való beszédnek a megerősödése az állami erőszak enyhülésének és a külső érdeklődésnek az együttes következménye. A két emlékezés összevetése nem cáfolja az első narratívumot, csupán megváltoztatja a súlypontokat, és megerősíti azt a meggyőződésemet, hogy az elhallgatás, mint narratív stratégia általános jelenség volt.

Az alábbi interjúrészlet ugyancsak az elhallgatásról szól, de ezúttal az interjúalany interpretációját is megismerhetjük.

P: Mondhatom, úgy nőttem fel, úgy lettem nagykorú, hogy én még a málenkij robotról nem is tudtam. És amikor már nagyobb lettem, akkor kezdtek el mesélni. Apukám kezdte a katonaelményeivel, akkor megtudtuk, hogy valamék nagynéni, rokon vagy szomszéd Oroszországban volt, de ez megint egy olyan, hogy Oroszországban volt. Nekem a keresztanyám volt Oroszországban. Hogy ő honnan tud olyan jól oroszul? Hát mert kinn volt Oroszországban.

K: Így derült ki?

P: Igen. És akkor miért volt ott kinn? Na, és akkor mondták, hogy ez a háborúban történt. Mindig csak annyit mondtak, amennyit nagyon muszáj volt. Mindig megpróbálták a dolgot, hogy majd ha megnősz. Nézze, én már anya voltam, engem akkor tartottak elég érettnak, hogy egyáltalán elmondják.

K: S akkor ez hogy zajlott?

P: Nem anyuék, nekem egy bácsi mesélte, aki elmondta, hogy: Tudod te, É-m? És akkor mondom, hogy igen, tudok róla, és akkor..., elmesélek neked egy történetet, elmondott egyet. És akkor otthon kérdeztem, hogy tényleg ilyenek voltak? És akkor mondták, hogy igen, és akkor a férjemmel is leültünk, hogy te, hallod, teneked is a nagynénéd oda volt, és akkor mentünk

hozzájuk, hogy...

K: Ő sem tudta?

P: De, tudta, hogy volt, de: Tessék már mesélni róla. S nahát, ez nagyon szörnyű volt, fiam, azt el kell felejteni, nem kell arról beszélni. A velük egykorúak tudták, de minket mintha meg akartak volna ettől kímélni. Meg akartak kímélni. Tényleg ez volt a szándék. És később, ahogy idősödtünk, akkor tartottak bennünket szerintem elég méltónak arra, hogy megosszák velünk. Úgy gondolták, hogy akkor már fel tudjuk dolgozni? Meg megértjük? Átérezzük?

De melyek voltak az emlékezés helyszínei és szituációi? Hol kerülhetett sor a generációs emlékezésre? Ez volt számomra az egyik legfontosabb megválaszolendő kérdés. Hiszen a válasz rá az elszenvedett traumák feldolgozásában működésbe lépő társadalmi struktúrákba is betekintést enged. Két olyan szituációt említettek, amelyben a deportálásokra való emlékezés félig nyilvános térben zajlott. Az egyik a hagyományos sváb társadalomban működő szokás, a hostubálás intézménye volt. A szomszédolás, a téli időszakhoz kötődő szokás, szocializációs és kommunikációs aktus, a szomszédok és rokonok meglátogatták egymást. A fiatalokat azonban, a már említett módszerekkel, kizárták ebből. A hostubálás szokása a kommunista időszak folyamán megszűnt. A másik emlékezés-/kommunikációs szituáció nagyjából az előbbi elsvadásával egy időben jelent meg. A térszéli belüli brigádok is emlékezetközösségekké váltak. Minthogy ezeknek a csoportoknak az összeállításában már kevésbé volt érvényesíthető a generációs és bizalmi közösségi szándék, ezért ez a helyszín már átvezet a kommunikatív emlékezet regiszterébe.

A rendszerváltást közvetlenül megelőző és azt követő években a deportáltak mesélni kezdtek. Az addig elhallgatott történetek előkerültek, és rövid időn belül, az ideforduló, kívülről és belülről érkező kutatói tevékenység hatására, összeállt egy deportálásokról szóló narratívum készlet. A kommunikatív emlékezet, a családon, közösségen belül meginduló mesélés a rejtőzködésből való kilépést jelenti, egy generáció fellélegzését. Az elfojtott emlékezet kiszabadulásával felszínre tört az identitástudat.

Az emlékezet a generációk közötti kommunikáció egyik formája, s mint ilyen a kulturális tudás átadásának a módozata is egyben. A kulturális tudás egy közösség által közösen birtokolt tudást jelent, amely egyenlőtlenül oszlik meg a csoport tagjai között, a deportálásokról mindenki tudott, a fiatalabbak azonban legtöbbször mindössze annyit, hogy a településről sokan voltak a Szovjetunióban, azzal viszont, hogy ez pontosan mit jelentett, hosszú ideig csak nagyon kevesek voltak tisztában. Ez változott meg a rendszerváltást követően, előbb lassan, majd fokozatosan kiterelvényesedve bekövetkezett a kulturális tudás átadása. Az interpretatív antropológia a kultúrát eseményként definiálja, a kulturális tudást pedig a gyakorlathoz köti, azaz kulturális jelentés annyiban létezik, amennyiben azt az emberek folyamatosan újraalkotják, újradefiniálják. A deportálásra való emlékezés mindezek tükrében olyan kulturális gyakorlatként értelmezhető, mely az emlékezések alakzatainak módosulása szerint változó módon definiálja újra és újra a lokális sváb kulturális tudást.

A kollektív emlékezet megteremtése a társadalom önlegitimációjának egyik formája, amellyel egyszerre kívánják bizonyítani létjogosultságukat a jelenben és a történeti térben. A kollektív emlékezet megteremtése Vállajon és Mérken már az emlékműállítások előtt megindult, a deportálásról készült szakdolgozatok, cikkek, tanulmányok ennek az építőköveik.

A szatmári svábok deportálásra vonatkozó megemlékezési szertartásait Marinka Melinda „újszerű hagyománynak” nevezi. A megemlékezéseket a társadalmi amnéziából kifejlődő új alakzatként értelmezi a szerző, és az emlékműállítások megkezdésének időszakára datálja megjelenésüket.

A Magyarországon található két szatmári sváb falu nyilvános megemlékezési gyakorlatát vizsgálva nem tekinthetünk el a romániai sváb falvakkal való összehasonlítástól. Mind

a magyar, mind a román oldalon élők identitásában elidegeníthetetlen a közös származás és az azonosságtudat. Ezt a korábbi időszakokban és a napjainkban is fennálló szoros kapcsolatszerkezet is megerősíti. A magyarországi szatmári sváb falvak megemlékezési szertartásainak megindulását nagymértékben elősegítette a romániai sváb testvértelepülésekkel fenntartott szoros kapcsolat. Az első szatmári sváb deportáltemlékmű felállítására 1992-ben került sor a romániai Kisdengelegen, míg Vállajon az első nyilvános ünnepségre és emlékműállításra csak 2006-ban. A megemlékezés szervezője, Vállaj polgármestere még 2006-ban is úgy érezte, hogy nagy bátorság kellett ahhoz, hogy a deportálások emlékezetét kivigyék a nyilvános térbe. Ezt a nagy időbeni eltérést leginkább a két magyarországi település háború utáni bezárkózásával – amelyet a kitelepítés fenyegetése itt tovább fokozott – tartom magyarázhatónak. A befelé fordulás következménye a romániai települések gyakorlatától eltérő etnikai stratégiák választása és alkalmazása lett. Ezek közül az egyik leginkább meghatározó az etnikai alapú, Németországot célzó mobilitásban megfigyelhető különbség. A romániai településeken ez meghatározó stratégiává vált az 1960-as évektől, a magyar oldalon viszont szinte teljesen hiányzott. A nehéz körülmények, a könnyebb boldogulás reménye erőteljes kivándorlási hullámot generált Németország irányába a Romániához tartozó szatmári sváb falvakban. Az általános ellátási zavarokkal, félelemmel, kilátástalanságérzettel terhelt romániai környezetből való menekülés lehetőségét vetette fel a romániai németek – „humanista” családgyűjtésnek álcázott – tervszerű kitelepítése. A kivándorlásnak két formája volt: egy legális, melynek során egész családok vándoroltak ki, és egy illegális, mely többnyire egyének szökését jelentette. A szökés minden esetben megterhelő volt a családok számára, hiszen egyet jelentett a családról hosszú időre való lemondással. A szökött személyek nem térhettek vissza egészen addig, amíg német állampolgárságot nem nyertek. A későbbiekben a Németországba kivándoroltaknak kulcsszerepük volt a deportálásokra való megemlékezések megindulásában, egyrésztől anyagilag támogatták az emlékművek felállítását, másrésztől meghatározó szerepet játszottak a sváb-német identitásfolyamatok megindításában és fenntartásában. A romániai településeken lakó svábok a németországi rokonsági hálózaton keresztül a német identitás hordozóinak olyan társadalmi bázisával rendelkeztek, amely a szülőföldön kibontakozó identitásmozgalmakat beindíthatta, míg a vállajiaknál, mérkieknél ez szinte teljesen hiányzott. A romániai sváb településeken a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján kitermelődött egy új, német identitástudat, aminek a legfontosabb hozadéka a fiatalabbak Németországot megcélzó mobilizálása volt. A magyarországi falvakban a német identitás nyilvános felvállalása sokkal később következett be, és irányai is eltérőek voltak a romániaiától, minthogy mozgatórugói és következményei jellemzően nem gazdasági, hanem főként kulturális jellegűek voltak.

A kilencvenes években a politikai változások hatására a szatmári sváb falvakban német identitáson alapuló kulturális és társadalmi kezdeményezések történtek. A román oldalon megjelentek a sváb néptáncgyűttesek, népzenei együttesek, megszervezték az első deportált találkozókat. Később a magyar oldalon fekvő települések is bekapcsolódtak a német és még inkább sváb identitásteremtő mozgalomba. A Vállajon 2001-től minden évben megrendezett strudlifesztivál a kulturális régióépítés legfontosabb eseményévé vált. Míg a strudlifesztivál a sváb eredetű közösségek megmutatkozásának az identitás felvállalásának és reprezentációjának a színtere, a deportálttalálkozók megemlékezési szertartások, a közösség összetartozásának belső igényét elégítik ki, ugyanakkor az etnicitás megjelenítésének is az eszközei. Előbbi az ünnepek, utóbbi a rítusok koreográfiája szerint szerveződik. Míg a fesztivál mindenkinek, addig a találkozó csak az érintetteknek – deportáltak, hozzátartozók és leszármazottak – és a (kötelező) meghívottaknak szól (sváb és német, román és magyar politikai és civil szervezetek képviselői).

A deportáltak találkozói

A romániai deportáltak találkozóira körforgásszerűen, minden évben más-más településen kerül sor. A magyarországi részen csak Vállajon szerveznek nyilvános megemlékezést. A romániai és a vállaji megemlékezések nagyon hasonló módon zajlanak, néhány dologban mégis eltérnek. A vállaji megemlékezésre október 20-án, a Szent Vendel-napi búcsú alkalmával kerül sor, nem pedig januárban, az elhurcolások havában.

Október 20-át pedig azért választottuk, mert ez volt az a dátum, amelyet a málenkij robotosok egy fogadott ünnepnek neveztek el. Egész pontosan ez ünnep volt már annak idején is, mert a vállaji templomban két templombúcsút szoktak tartani: az egyiket pünkösdkor, a Szentlélek, a másikat pedig október 20-án, Szent Vendel-napján, az állatok védőszentjének ünnepén. Akkor tartották a másodikat, és annak idején az utolsó hazaérkező málenkij robotosok azt mondták, hogy amikor már mindenki hazajön, akkor a legközelebbi nagy ünnepen fognak hálát adni azokért, akik hazajöttek, és imádkozni azokért, akik nem. Így maradt ez az október 20-a rajtunk. Amúgy jellemzően mindenhol az elhurcolás napjának környékén, tehát január 3-a és tizenvalahányadika között szokott lenni a határon túli településeken. Mi ezt úgy lecsaptuk, ezt az időpontot, és gyakorlatilag azóta ez egy búcsú is, tehát nagyon sok a résztvevő a határ túloldaláról, mint akár egy Máriapócsra zarándokol át. Több busszal szoktak érkezni, rendszeresen processzióval meg mindennel.

(Vilmos István polgármester, Vállaj)

A megemlékezés a rendezvénynek otthont adó településen megtartott ünnepi misével kezdődik, melyet többnyire a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye püspöke celebrál, majd a deportáltak emlékművénél kegyeleti eseménnyel folytatódik, ahol a deportálást megidéző beszédek hangzanak el: Romániában a politikai és vallási vezetők, valamint a közösség történetével foglalkozó belső és külső értelmiségiek előadásában német, román és magyar nyelven. Addig, míg a személyes, generációs és kommunikatív emlékezet által termelt narratívumok az egyéni és közösségi szenvedést, a kitartást, a helytállást, azaz a mikrotársadalmi vonatkozásokat domborítják ki, addig a kollektív emlékezet narratívumaiban az események nagy történelmi kontextusban való elhelyezése a domináns.

A vállaji megemlékezéseken, a szervezők szándéka szerint, nem jelennek meg politikai szereplők. A megemlékezés kizárólagos nyelve a magyar, minthogy a német nyelv ismerete a lokális közösségben elhanyagolható.

Az emlékművek szinte kivétel nélkül a települések szakrális tereiben, a temetőben vagy a templom közelében állnak. A koszorúzást követően a szervező polgármesteri hivatalok vendégül látják a szertartás résztvevőit. Erre legtöbbször a helyi kultúrotthonban kerül sor. Az evés-ivás közben további köszöntő és emlékező beszédek hangzanak el, majd a helyi és meghívott sváb zenei együttesek és táncsoportok lépnek fel.

A vállaji és a romániai megemlékezések közötti legnagyobb különbség a találkozó vallással való viszonyában van. Vállajon egy létező ünnepre, a Szent Vendel-napi búcsúra építették fel a megemlékezést, a hangsúly is a vallási jellegén van. Ezzel szemben a romániai oldalon a megemlékezés öltött vallási jelleget az egyház intenzív részvétele miatt. Persze nem valami külső tényezőként jelenik meg az egyház ezen az eseményen. A római katolikus vallás a szatmári sváboknál a legfontosabb identitásalakzat. Az asszimilációs folyamatban a református magyarsággal szembeni másság tudat alkotóeleme.

A kitelepítés

Vállajon és Mérken a deportálás narratívájának van egy speciális eleme: a kitelepítés. A magyarországi németek kitelepítése, melyre 1946 és 1948 között került sor, a vállaji és mérki svábok identitására mért újabb csapás volt, annak ellenére, hogy a két falut a kitelepítés csupán

fenyegetésként érte el. Mérken és Vállajon is készült ugyan kitelepítési lista, melyen összesen hatszázhatvanhét személy szerepelt, de csak tizennégyet távolítottak el, további harmincegy személy pedig önként távozott. Tehát Vállaj és Mérk sváb lakosságának kitelepítésére végül nem került sor. Ebből az időszakból származik a vállaji és mérki svábok „szalonmagyarok” gúnyneve. A nevek magyarosításával a svábok a kitelepítést akarták megelőzni. A kitelepítés a gazdálkodásorientált közösség számára a létbizonytalansággal, az értékek totális elvesztésével fenyegetett. A vesztes háború, a deportálások formájában már megtörtént, illetve a kitelepítés formájában készülöben lévő újabb retorziós események az etnikai kötöttségektől, sőt sok esetben annak még a látszatától való menekülési stratégiát is eredményezett. A németiséghez tartozás egyszerre olyan negatív stigmává változott, amelytől mindenképpen igyekeztek megszabadulni. A névről való lemondás mellett a német nyelvű könyveik elégetésére is sor került. Nemcsak azok tettek így, akik korábban kedvezményezettjei vagy haszonélvezői voltak a nemzeti alapú megkülönböztetésnek, hanem azok is, akik nyelvükben és identitáspreferenciáikban nem, csupán nevükben hordozták a német származás emlékét. „A megelőző évtizedek névmagyarosítási kampányai nyomán a közvélemény felfogásában a név etnikai karaktere és a névviselő nemzeti hovatartozása között kialakult szoros kapcsolat miatt tarthatta a német háttérűek nem kis hányada a nyilvános önbemutató „nemzetiesítését” a stigmatizált helyzetből való menekülés egyik lehetséges útjának”.

A névváltoztatásra vonatkozó hatósági szabályozás következtében azonban nem akárcsi választhatott új, magyar nevet, csak azok a személyek, akik nem voltak Volksbund-tagok, és semmilyen párttevékenységet sem folytattak. A szabályozások később változtak, egyre szigorúbbak lettek, egyre több előéleti igazolást kértek a névváltoztatást kérelmezőktől, valamint egyre több politikai szervezet és intézmény formált jogot arra, hogy az érintettek előéletét véleményezze.

A deportálás és a kitelepítés következményei

A szocialista korszakban megszűntek a román kormány németesítési törekvései, de a német nemzeti mozgalom is erejét veszítette. A második világháborút követő, német származáshoz köthető meghurcoltatások nagyon erős negatív élményekkel töltötték fel a német identitástudatot, aminek következtében – a különböző nemzeti mozgalmak és állami érdekek megszűntével – a szatmári svábok, immár saját sorsuk irányítóiként, a magyarsághoz való közeledést választották. Az iskolai oktatás nyelve is a magyar lett mind Magyarországon, mind Romániában. De míg Romániában ez a folyamat jellemzően a közösségek döntése volt, addig Magyarországon a hatalom által szigorúan kontrolláltan és erőszakoltan zajlott. Vállajon botrány kerekedett, amikor egy helyi nyugdíjas tanárnő a hatvanas évek első harmadában németórákat tartott néhány vállaji lánynak. Az ügyről csak a visszaemlékezések szolgálnak információval. A nyelvórák ingyenesek voltak, a visszaemlékező szerint a diákok kezdeményezték. Az órákra az iskolai programon kívül, a tanárnő otthonában került sor. Arról nincsenek adatok, hogy a szülők tudtával zajlottak-e. Néhány alkalom után a dolog kitudódott, azonnali hatállyal megszüntették, a csoportba tartozó diákok szüleit megrótták. Sz. J. szerint – a nővére is tagja volt a csoportnak – csak azért nem lett nagyobb bajuk belőle, mert az iskolaigazgató lánya is részt vett az órákon, így az ügyet elsimították. Ez az esemény, illetőleg az említése jól érzékelteti a német identitástudat nyilvánossá váló legkisebb hajtásaival szembeni hatalmi stratégiát. A hangsúly a nyilvánosságon van, hiszen a származás elidegeníthetetlen módon jelen volt a településen, viszont minden publikus megjelenését megtiltották. Nem szerveződhetek hagyományörző csoportok sem.

A szovjet hatalommal való találkozás az első, személyes tragédiákkal terhelt deportálás- és kitelepítésmény közvetlen következményein túlmenően, agresszívan és a lokális szempon-

tokat figyelmen kívül hagyva módosította a vállalji és mérki sváb közösség fejlődéstörténetét. A megfélemlített és bezárkózó közösségekben a kommunista hatalom szinte társadalmi ellenállás nélkül építette ki új gazdasági és társadalmi rendszerét.

A svábok kormányzati szintű rehabilitációjára és a deportálás narratívájának legalizálására 2007-ben került sor, amikor Szili Katalin, akkori házelnök, az elhurcolások hatvanadik évfordulója alkalmából szervezett konferencián, az Országházban bocsánatot kért. 2013. december 17-én pedig az országgyűlés január 19-ét a magyarországi németek elhurcolásának és elűzetésének emléknapjává nyilvánította.

Összegzés

A kutatás során szerettem volna megismerni azokat a kommunikációs szituációkat, amelyekben a deportálással kapcsolatos narratívumok megfogalmazódtak, továbbadódtak. Szerettem volna megismerni azokat a nyilvános és nem nyilvános csatornákat, amelyeken a deportálásra emlékezés megvalósul(t), különös tekintettel a megemlékezésnek, mint történeti jelenségnek a változásaira. E szándékaimat részben meg tudtam valósítani. Sikerült elkülönítenem azokat a regisztereket, amelyekben a deportálásra való emlékezésre sor került. Fontosnak tartom a kutatás folytatását, hiszen az érintettek nagy száma miatt újabb és újabb emlékezési színterekre derülhet fény. Ahány család, annyi lehetséges emlékezési gyakorlat, mert bár a jelenlegi információk alapján az állapítható meg, hogy a deportáltak elzárták a kommunikációs csatornákat, és a kommunizmus időszakában zárva is tartották azokat, de lehettek kivételek, ebben az esetben pedig a kommunikatív emlékezet vizsgálatát ki kellene terjeszteni a harmadik generációra is.

A deportálásokra a szatmári svábok egyrészt a nem emlékezéssel, másrészt az identitás bizonyos alakzatainak – nyelv és etnicitás – a feladásával reagáltak. A kényszerhelyzet szülte önkéntes asszimiláció egy korábban már megindult folyamatot gyorsított fel hihetetlen módon, annyira, hogy az még a generációváltás előtt végbement. Az elhurcoltak hallgatásának a következménye az lett, hogy a deportálások emlékezete a természetesnél jóval korábban átkerült a kommunikatív emlékezetből a kollektív emlékezet területére. Pontosabban a két gyakorlat mintegy húsz évig párhuzamosan működött. Sőt a kollektív megemlékezések hatására termelődött ki – a kommunikatív emlékezeten keresztül – a deportálás narratívum készletének a legnagyobb hányada. A romániai oldalon, a korábban ismertett okok miatt, az emlékezés szervezésének igénye sokkal hamarabb felmerült, mint Vállajon vagy Mérken. Az itteni nyilvános megemlékezések a szomszédos romániai minták hatására és mintájára szerveződtek, és a résztvevők jelentős része is onnan érkezik.

Szilágyi LEVENTE
Muzeul Județean Satu Mare
Satu Mare, RO,
email@yahoo.com